

Пахомов Ілля Володимирович,
*старший викладач кафедри педагогіки, психології та менеджменту
Білоцерківського інституту неперервної професійної освіти ДЗВО
«Університет менеджменту освіти» НАПН України, pahomov.ilya@ukr.net*

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ ЗАКЛАДІВ ПРОФЕСІЙНОЇ (ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНОЇ) ОСВІТИ

Анотація. Метою дослідження є визначення соціально-психологічних умови та розробка засобів розвитку громадянської ідентичності педагогічних працівників закладів професійної (професійно-технічної) освіти. Для виконання поставленої мети на основі аналізу наукових джерел з досліджуваної проблеми визначено умови, механізми та засоби розвитку громадянської ідентичності педагогічних працівників закладів професійної (професійно-технічної) освіти; розроблено програму та проведено емпіричне дослідження особливостей їх громадянської ідентичності; за результатами проведеного емпіричного дослідження визначено типові моделі та проблеми громадянської ідентифікації педагогічних працівників закладів професійної (професійно-технічної) освіти; розроблено та апробувати програму розвитку їх громадянської ідентичності.

Ключові слова: громадянська ідентичність, педагогічні працівники, заклади професійної (професійно-технічної) освіти.

Abstract. The purpose of the study is to determine the socio-psychological conditions and develop means of developing the civic identity of pedagogical workers of vocational (vocational-technical) education institutions. To achieve this goal, based on the analysis of scientific sources on the problem under study, the conditions, mechanisms and means of developing the civic identity of pedagogical workers of vocational (vocational-technical) education institutions were determined; a program was developed and an empirical study of the features of their civic identity was conducted; based on the results of the empirical study, typical models and problems of civic identification of pedagogical workers of vocational (vocational-technical) education institutions were determined; a program for developing their civic identity was developed and tested.

Keywords: civic identity, pedagogical workers, vocational (vocational-technical) education institutions.

Науковий інтерес до проблеми становлення громадянської ідентичності особистості зумовлений відсутністю в науковому дискурсі її цілісної психологічної концепції, обґрунтованості психологічних закономірностей, механізмів та чинників її становлення, глибокого осмислення громадянської ідентичності як психологічного феномену, як індивідуального переживання та усвідомлення особистістю своєї громадянської приналежності.

Завдання розвитку громадянської ідентичності молоді, визначене першочерговим у низці державних документів, актуальне не лише для

здобувачів професійної (професійно-технічної) освіти, а й для педагогічних працівників закладів професійної (професійно-технічної) освіти (далі – ЗП(ПТ)О), які мають забезпечити умови для її утвердження. Пріоритет у сучасній освітній політиці надається компетентнісній парадигмі, спрямованій на розвиток не лише професійних, а й загальних, зокрема громадянських компетентностей.

Про важливість розвитку громадянської ідентичності педагогічних працівників ЗП(ПТ)О йдеться, зокрема, в Законі України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» від 13.12.2022 р. № 2834-IX, а також Постановах Кабінету міністрів України «Про схвалення Стратегії утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2023-2025 роках» від 15 грудня 2023 р. № 1322 та «Про затвердження Державної цільової соціальної програми з утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2028 року» від 30 липня 2024 р. № 864, Розпорядження Кабінету міністрів України «Про схвалення Концепції Державної цільової соціальної програми з утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2028 року» від 16.02.2024 № 141-р, а також Наказ Міністерства молоді та спорту України «Про затвердження Критеріїв та Порядку здійснення моніторингу діяльності закладів сфери утвердження української національної та громадянської ідентичності» від 19.12.2023 № 7620.

Сучасні соціальні психологи, а також представники суміжних наук приділяють чимало уваги проблемам громадянської ідентичності. Тривають дискусії щодо:

- проблеми громадянськості в умовах політичної культури постмодерністського суспільства (М. Арнот, М. Боришевський, В. Васютинський, Е. Гідденс, Р. Дж. Далтон, О. Ічилов, Д. Керр, П. Коновер, Ф. Одіже, Р. Патнам, О. Сухомлинська, М. Шульга, Д. Сьорінг, С. Дж. Фарр, Д. Хітер, С. Позняк, Т. Яблонська та ін.);

- місця громадянських уявлень у структурі громадянськості (С. Верба, О. Князєв, П. Коновер, Б. Крік, О. Ічилов, Т. МакЛоклін, Д. Міллер, Н. Х. Най, С. Рябов, М. Розумний, О. Сухомлинська, С. Позняк, Д. Сьорінг, Д. Хітер та ін.);

- феномену громадянської ідентичності, його внутрішньої будови та властивостей (Bellamy, Cohen & Chaffee, Hart et al, Knepfelkamp, Sanchez-Mazas & Klein, Sekulić & Šporer, Г. Бевз, І. Жадан, С. Позняк, О. Скар, Н. Хазратова та ін.);

- зіставлення громадянської, національної та етнічної ідентичностей особистості (Ariely; Hin; Hristova & Cekik; Larsen; Pakulski & Tranter; Reeskens & Hooghe; Shulman; Smith; Tamir; Yates & Youniss; П. Гнатенко; І. Данилюк; . Л. Журавльова; Н. Кондратьєва; Л. Нагорна; О. Лозова; М. Слюсаревський; О. Суший та ін.);

- закономірностей функціонування громадянської ідентичності (Constant & Zimmermann; Hansen & Hesli; Kaplan; Lindstam et al.; Meeus et al.; М.

Боришевський, В. Васютинський; П. Горностай; І. Губеладзе; О. Киричук, О. Лукашевич, Н. Савелюк, Л. Снігур; Л. Сокурняська; М. Степико; М. Шульга та ін.).

Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» від 13.12.2022 № 2834-ІХ, визначає, що українська громадянська ідентичність – це «стійке усвідомлення громадянином України, закордонним українцем свого політико-правового зв'язку з Україною, українським народом та громадянським суспільством» (ст. 1 Закону).

Психологи розглядають громадянську ідентичність як:

- когнітивний конструкт (М. Боришевський, Т. Яблонська, В. Антоненко; Т. Траверсе);
- результат самокатегоризації та усвідомлення особистістю своєї належності до спільноти, здатної до обстоювання своїх інтересів у відповідальній, конструктивній соціальній взаємодії (І. Жадан);
- інтегративну якість, що є результатом усвідомлення особистістю політико-правової приналежності до спільноти громадян будь-якої держави, яка виражається в ціннісно-орієнтованій громадській діяльності (Н. Ніколаєва);
- ототожнення індивідом себе з певною громадянською спільністю, сформованою на основі одного або кількох етносів, що проживають на одній державній території та володіють одними громадянськими правами та обов'язками (Н. Безгина);
- різновид організаційної ідентичності особистості, що становить ціннісно-сміслову переживання тотожності з собою як громадянином держави і виявляється в інституціональному, спільнотному, індивідуальному вимірах; забезпечує цілісність, тяглість уявлень про себе як громадянина навіть при зміні громадянських цінностей і виступає психологічним регулятором громадянської поведінки (І. Петровська);
- індивідуальним усвідомленням і переживанням власної приналежності громадянина до держави та до спільноти громадян цієї держави, що дає йому змогу діяти в структурі колективного суб'єкта та проявляється через участь у житті держави в різних сферах: економічній, політичній, соціальній тощо (Р. Синельников).

На різних рівнях соціальної взаємодії громадянська ідентичність виявляється як:

- усвідомлення власної спроможності обстоювати свої права та цінності («Я» – Інші);
- солідаризація з групою, члени якої обстоюють певні громадянські цінності, практики та моделі поведінки («Я» – мала група);
- усвідомлення власної спроможності впливати на прийняття рішень політичною владою та державними інститутами («Я» – влада).

Виміри громадянської ідентичності:

- інституціональний (релевантний стосункам громадянина з державою як організацією; ідентифікація себе як члена цієї організації: низький рівень –

дистанційованість, високий – залученість, низький – відокремленість, високий – інтегрованість);

– спільнотний (ідентифікація себе зі членом спільноти громадян) та індивідуальний (самоідентифікація з роллю громадянина: низький – відчуженість, високий – прийняття).

Громадянська ідентичність виконує низку функцій: інтеграційну (консолідаційну), регулятивну, захисну, забезпечення самоповаги та соціальної самореалізації.

У межах конструктивно-дискурсивного підходу громадянська ідентифікація постає як процес конструювання ідентифікаційного дискурсу, основними темами якого є:

- ціннісне ставлення до своїх громадянських прав та обов'язків;
- цінність прав інших і солідаризація з іншими або групою, члени якої обстоюють певні громадянські цінності, практики та моделі поведінки;
- прийнятні способи впливу на ухвалення рішень політичною владою та державними інституціями.

Вирізняють типи громадянської самоідентифікації:

- суб'єктний, в основі якого – ціннісне ставлення до громадянськості, громадянства і громадянина;
- раціональний, якому властиве зосередження на сенсах (цілях) громадянської самоідентифікації;
- інструментальний, для якого громадянська ідентичність – це насамперед інструмент захисту (стабільності, розвитку тощо) ти та суб'єктність (власний внесок, прагнення покращити життя в країні).

У структурі громадянської ідентичності вирізняють компоненти:

- когнітивний (усвідомлення своєї приналежності до держави в якості її громадянина та спільноти громадян; знання й образно-символічні уявлення щодо держави, громадянства та громадян),
- ціннісний (суб'єктивна значущість, важливість членства; поділяння (чи ні) державницьких цінностей та цінностей громадянської спільноти),
- афективний (емоційне ставлення до свого членства, переживання «моє / не моє», почуття гордості, сорому, патріотизму тощо),
- конативний (зумовлює громадянську поведінку й визначає форми діяльності чи бездіяльності стосовно держави і співгромадян: активність, включеність, байдужість, ворожість, протест, протистояння тощо; готовність індивіда діяти відповідно до інтересів держави та громадянської спільноти; громадянська участь, активність чи пасивність щодо обстоювання громадянських прав і цінностей) (І. Петровська).

На переконання міжнародної команди дослідників під керівництвом В. Шульца, громадянська ідентичність складається з двох основних площин:

- громадянський Я-образ (стосується досвіду індивіда щодо свого місця в кожній зі своїх громад. Цілісна громадянська Я-концепція людини зосереджується на громадянських цінностях та різних ролях, її розумінні й ставленні до цих цінностей і ролей, а також на тому, як керувати цими цінностями і ролями незалежно від того, чи вони є гармонійними чи

суперечливими на думку самої людини. Базується на концепції множинності, відповідно до якої окремі люди мають певний діапазон ролей та особистісного потенціалу у різних групах і громадах, а також на розумінні того, що ролі та потенціал особистості постійно змінюються і залежать від контексту кожного окремого зв'язку у тій чи іншій групі та громаді);

- почуття громадянської приналежності (стосується відчуття зв'язку людини з різними громадянськими спільнотами та різними громадянськими ролями, які вона виконує в кожній спільноті, розуміння людиною рівнів розмаїття (громадянських ідей і дій) і толерантність до них усередині та між різними спільнотами).

Компетентнісний підхід до громадянської ідентичності ґрунтується на уявленні про те, що базовою умовою її розвитку є формування громадянських компетентностей (якостей, здатностей та готовностей), які дають змогу особистості свідомо визначати смисли і цінності власної громадянської приналежності.

Ідентифікаційний дискурс є ключовим елементом формування громадянської ідентичності, оскільки він визначає способи, через які педагогічний працівник усвідомлює себе частиною суспільства, нації чи громади. Смисли та практики, що лежать в основі цього процесу, формують ціннісно-сміслове поле, яке впливає на громадянську свідомість і поведінку.

Смисли ідентифікаційного дискурсу, які визначають громадянську ідентичність, включають:

- почуття належності до держави;
- цінності та ідеали громадянства (демократія, права людини, соціальна справедливість, рівність);
- соціальна відповідальність (розуміння взаємозв'язку між особистою поведінкою та добробутом суспільства);
- історична пам'ять (спільні історичні наративи, які об'єднують громадян і формують відчуття спільності).

Практики ідентифікаційного дискурсу, які сприяють розвитку громадянської ідентичності, включають освітні, соціальні та культурні підходи:

- освітні практики (громадянська освіта та виховання, розвиток критичного мислення, рефлексія особистого досвіду участі у громадському житті);
- соціальні практики (участь у громадянській діяльності);
- культурні практики (популяризація національної культури, толерантності та міжкультурного діалогу).

Соціально-психологічні чинники становлення громадянської ідентичності за І. Петровською:

- особистісні цінності: значущість ідей державності, цінностей законності, рівності прав і свобод, культури і гуманності суспільства та свободи слова;
- особистісні характеристики: готовність до громадянської партиципації, самозарадність (здатність брати на себе відповідальність за власне існування, результати діяльності та взаємодію), здатність підтримувати баланс між

індивідуальними та груповими інтересами, соціальна та комунікативна компетентність, самостійність ухвалення рішень, самоорганізованість;

- соціально-перцептивні характеристики: турбота держави про громадян, можливість самореалізації в державі, почуття персональної захищеності та захищеності власності в державі, консолідованість громадян, прийнятність стандартів життя в державі, задоволення очікувань від держави.

Ключовими принципами розвитку громадянської ідентичності особистості визначено такі:

- багаторівневність (конструювання має здійснюватися на макро-, мезо- та мікрорівнях, тобто на рівнях соціуму в цілому, освітніх інституцій, міжособистісних комунікацій);

- фасилітаційність (залучення людей, яких сприймають позитивно); активність (активна позиція суб'єктів освітнього простору, спрямована на зменшення впливу стихійних факторів);

- взаємозумовленість (урахування суб'єкт-суб'єктного характеру взаємодії); конструктивність (цілеспрямований підхід на всіх етапах);

- безперервність (процес має бути послідовним і безперервним) (В. Кечетова).

До основних соціально-психологічних чинників розвитку громадянської ідентичності педагогічних працівників ЗП(ПТ)О відносимо:

- професійне освітнє середовище (спільні громадянські цінності і місія формування громадянської ідентичності, підтримка та обмін досвідом в процесі її формування, демократичний стиль управління в закладі освіти, позитивний морально-психологічний клімат, залучення педагогів до громадянської активності, позитивні моделі поведінки адміністрації та колег: громадянська відповідальність, правосвідомість та громадська активність педагогів);

- особистісний розвиток педагога (рефлексія і самоаналіз педагогами власної діяльності та її відповідності громадянським цінностям, формування громадянської компетентності, громадська активність, мотивація професійного та особистісного розвитку, яка сприяє формуванню активної громадянської позиції педагога);

- соціокультурне середовище (події в суспільстві, рівень громадянської активності громади, державна політика в сфері освіти).

Актуальність дослідження соціально-психологічних умов розвитку громадянської ідентичності педагогічних працівників ЗП(ПТ)О зумовлена:

- значущістю психологічного впливу педагогічних працівників на здобувачів П(ПТ)О;

- недостатнім вивченням соціально-психологічних умов та чинників розвитку громадянської ідентичності саме педагогічних працівників ЗП(ПТ)О порівняно з іншими категоріями осіб;

- браком надійних, ефективних та перевірених програм та технологій розвитку громадянської ідентичності педагогічних працівників ЗП(ПТ)О.

Отже, соціальний запит щодо розв'язання окресленої наукової проблеми, її актуальність та значущість, а також недостатнє її вивчення зумовили вибір

теми нашого дослідження: «Соціально-психологічні умови розвитку громадянської ідентичності педагогічних працівників закладів професійної (професійно-технічної) освіти».

Об'єкт дослідження: громадянська ідентичність педагогічних працівників ЗП(ПТ)О.

Предмет дослідження – соціально-психологічні умови розвитку громадянської ідентичності педагогічних працівників ЗП(ПТ)О.

Мета дослідження: визначити соціально-психологічні умови та розробити засоби розвитку громадянської ідентичності педагогічних працівників ЗП(ПТ)О.

Завдання дослідження:

1) на основі аналізу наукових джерел з досліджуваної проблеми визначити умови, механізми та засоби розвитку громадянської ідентичності педагогічних працівників ЗП(ПТ)О;

2) розробити програму та провести емпіричне дослідження особливостей громадянської ідентичності педагогічних працівників ЗП(ПТ)О;

3) за результатами емпіричного дослідження визначити типові моделі та проблеми громадянської ідентифікації педагогічних працівників ЗП(ПТ)О;

4) розробити та апробувати програму розвитку громадянської ідентичності педагогічних працівників ЗП(ПТ)О.

Робота виконується в межах теми наукового дослідження відділу психології політичної поведінки молоді ІСПП НАПН України «Науково-методичний супровід розвитку національної і громадянської ідентичності молодого покоління деокупованих територій» та теми науково-дослідної роботи Білоцерківського інституту неперервної професійної освіти ДЗВО «Університет менеджменту освіти» НАПН України «Трендвотчінг ринку праці в системі підготовки і підвищення кваліфікації фахівців в умовах повоєнного відновлення України» (РК 0122U202007).

Методи дослідження: теоретичні: аналіз, синтез, аналогія, узагальнення – для визначення теоретичних засад дослідження; емпіричні: анкетування та суб'єктивне шкалювання – для визначення рівня сформованості громадянської ідентичності респондентів; методи математичної статистики – для визначення моделей громадянської ідентифікації та оцінювання результатів апробації розробленої програми розвитку громадянської ідентичності.

Теоретичне значення дослідження полягає у поглибленні і розширенні уявлень про:

– особливості громадянської ідентичності педагогічних працівників ЗП(ПТ)О;

– умови та засоби розвитку їх громадянської ідентичності.

Наукова новизна дослідження полягає у визначенні моделей та засобів розвитку громадянської ідентичності педагогічних працівників ЗП(ПТ)О.

Практичне значення роботи полягає в тому, що розроблена програма розвитку громадянської ідентичності може бути використана практичними психологами ЗП(ПТ)О для розвитку громадянських уявлень їх педагогічних працівників. Отримані результати можуть використовуватись під час

викладання навчальних курсів для педагогічних працівників ЗП(ПТ)О під час проходження ними курсів підвищення кваліфікації з тем «Психологічні підтримка учасників освітнього процесу в умовах воєнного стану», «Національно-патріотичне виховання учасників освітнього процесу в умовах воєнного стану», «Громадянське виховання учасників освітнього процесу в умовах воєнного стану», тощо.

Передбачені наступні етапи дослідження:

Теоретичний (теоретичне обґрунтування умов, механізмів та засобів розвитку громадянської ідентичності педагогічних працівників ЗП(ПТ)О).

Емпіричний (розробка програми та проведення емпіричного дослідження особливостей громадянської ідентичності педагогічних працівників ЗП(ПТ)О, визначення моделей їх громадянської ідентифікації).

Методично-підсумковий (розробка та апробація програми розвитку громадянської ідентичності педагогічних працівників ЗП(ПТ)О).

Таким чином, з метою визначення соціально-психологічних умов та розробки засобів розвитку громадянської ідентичності педагогічних працівників ЗП(ПТ)О нами були виконані наступні завдання: основі аналізу наукових джерел з досліджуваної проблеми визначено умови, механізми та засоби розвитку громадянської ідентичності педагогічних працівників ЗП(ПТ)О; розроблено програму та проведено емпіричне дослідження особливостей їх громадянської ідентичності; за результатами проведеного емпіричного дослідження визначено типові моделі та проблеми їх громадянської ідентифікації; а також розроблено та апробувати програму розвитку їх громадянської ідентичності.